

zichzelf in bescherming te nemen.²⁸ In een latere uitspraak heeft de rechtbank een vordering tot schadevergoeding afgewezen omdat onder andere het causale verband tussen deze schending en de gestelde hoogte van de schade niet is vast komen te staan.²⁹

Terug naar de toekomst en het wetsvoorstel kansspelen op afstand. Lagere regelgeving zal expliciet uiteenzetten wat in Nederland vergunning houdende aanbieders van kansspelen op afstand moeten doen om hun consumenten te beschermen tegen problematisch gokgedrag. De huidige memorie van toelichting legt uit dat het wetsvoorstel ‘een kader [creëert] om kansspelverslaving tijdig te signaleren en concrete stappen te zetten om verslaving te voorkomen’.³⁰ Lagere regelgeving, die naar verwachting dit najaar voor consultatie wordt gepubliceerd, zou uiteen moeten zetten wat dit precies en in praktische zin zal inhouden. Daarmee zal de zorgplicht een meer vaste vorm aannemen.

5. Tot slot

Zolang het wetsvoorstel kansspelen op afstand aanhangig is bij de Tweede Kamer zullen Nederlandse spelers niet de bescherming krijgen die was beoogd met de (hervormde) WoK. Door de de facto omvang van de Nederlandse

markt en het niet optreden tegen aanbieders is het huidige aanbod van kansspelen op afstand niet meer als maatschappelijk onwenselijk, illegaal of strafwaardig ervaren. Als gevolg krijgen Nederlandse spelers echter geen specifieke wettelijke bescherming onder Nederlands recht. Het valt buiten de strekking van deze noot om het huidige Maltese stelsel te vergelijken met het toekomstige, en op dit moment niet voltooid, Nederlandse stelsel voor kansspelen op afstand. Had het een verschil gemaakt voor de rechtbank als de aanbieder niet gevestigd en vergunning houdend was binnen de EU maar in een jurisdictie met nauwelijks controle en toezicht? Zoals Costa Rica bijvoorbeeld?

Deze transitiefase blijft ook onzeker voor de ‘bonafide’ aanbieder die niet de prioriteringscriteria overtreedt, zeker met het oog op het toekomstige vergunningsproces. Lagere regelgeving zou meer details moeten geven over het proces en de reikwijdte van de discretionaire bevoegdheid van de Kansspelautoriteit. Regulering van kansspelen op afstand op basis van vergunningen in plaats van het huidige verbod zal de positie van spelers en aanbieders normaliseren. Op die manier mogen wij hopen dat de rechten en (zorg)plichten van beide kanten duidelijker en steviger komen vast te staan.

Dr. A.D. Littler

Reizen

Hof van Cassatie 13 maart 2015

(*mr. E. Dirix, mr. A. Fettweis, A. Smetryns, G. Jocqué en B. Wylleman*)

Nr. C.14.0335.N

(Zie beide noten onder deze uitspraak.)

- *reisovereenkomst*
- *artikel 15 Reiscontractenwet*
- *niet-uitvoering van een belangrijk deel van de reisdiensten*
- *gestrande reizigers*
- *begrip ‘tijdens de reis’*
- *bijstandsverplichting bij overmacht*

Uitspraak

J. NV,
eiseres,
vertegenwoordigd door mr. Johan Verbist, advocaat bij het Hof van Cassatie, met kantoor te 2000 Antwerpen, Amerikalei 187, bus 302, waar de eiseres woonplaats kiest, tegen
1. M. DS.,
2. M. G.,
verweerders,

beiden met keuze van woonplaats bij gerechtsdeurwaarder Patrick Desmet, met kantoor te 8400 Oostende, Prinses Stefanieplein 7-9.

I. Rechtspleging voor het hof

Het cassatieberoep is gericht tegen het arrest van het hof van beroep te Antwerpen van 10 februari 2014. Afdelingsvoorzitter Eric Dirix heeft verslag uitgebracht. Advocaat-generaal Christian Vandewal heeft geconcludeerd.

II. Feiten

Uit het bestreden arrest blijken de volgende feiten:

- de verweerders boekten via hun reisagent een reis naar India die werd georganiseerd door de eiseres;
- de terugvlucht werd verstoord door de uitbarsting van de IJslandse vulkaan Eyjafjallajökull ten gevolge waarvan de verweerders zijn gestrand in Helsinki;
- de verweerders hebben kosten gemaakt voor hun verblijf aldaar en voor hun terugkeer;
- zij vorderen van de eiseres, als reisorganisator, de terugbetaling van de door hen gemaakte reis- en verblijfkosten.

28. Rb. Utrecht 17 augustus 2011, r.o. 4.26 en 4.27.

29. Rb. Utrecht 21 maart 2012, ECLI:NL:RBUTR:2012:BV9665 (*X/Holland Casino Utrecht*).

30. *Kamerstukken II* 2013/14, 33996, 3, p. 7.

III. Cassatiemiddel

De eiseres voert in haar verzoekschrift dat aan dit arrest is gehecht, een middel aan.

IV. Beslissing van het hof

Beoordeling

Eerste onderdeel

1. Artikel 15, eerste lid, van de wet van 16 februari 1994 tot regeling van het contract tot reisorganisatie en reisbemiddeling (hierna: Reiscontractenwet) bepaalt dat indien tijdens de reis blijkt dat een belangrijk deel van de diensten waarop de overeenkomst betrekking heeft, niet zal kunnen worden uitgevoerd, de reisorganisator alle nodige maatregelen neemt om de reiziger passende en kosteloze alternatieven aan te bieden met het oog op de voortzetting van de reis. Volgens het derde lid van deze bepaling moet de reisorganisator, indien dergelijke regeling onmogelijk blijkt of indien de reiziger deze alternatieven om deugdelijke redenen niet aanvaardt, hem een gelijkwaardig vervoermiddel ter beschikking stellen dat hem terugbrengt naar de plaats van het vertrek, en, in voorkomend geval, de reiziger schadeloos stellen.

Deze bijstandsverplichting van de reisorganisator geldt eveneens wanneer de niet-uitvoering van de reisovereenkomst het gevolg is van overmacht.

2. De appelrechters stellen vast dat de eiseres in gebreke is gebleven om aan de verweerders passende bijstand te verlenen zodat de verweerders ‘op zichzelf [waren] aangewezen’ en het feit dat de eiseres ‘niet beschikte over een vertegenwoordiger in Helsinki (...) het haar niet onmogelijk [maakte] om de reizigers die ter plaatse waren gestrand, zoals [de verweerders]’ bijstand te verlenen. Zij oordelen dat de overmachtssituatie die ontstaan is door de vulkaanuitbarsting, de eiseres niet bevrijden van de in artikel 15 Reiscontractenwet bedoelde bijstandsverplichting, en veroordelen de eiseres op grond hiervan tot de vergoeding van de door de verweerders gemaakte reisen verblijfkosten.

Door aldus te beslissen, oordelen de appelrechters naar recht.

Het onderdeel kan niet worden aangenomen.

Tweede onderdeel

3. Uit de door de appelrechters gebruikte bewoordingen en hun context kan uit hun oordeel dat de vulkaanuitbarsting ‘een geval van overmacht’ uitmaakt, niet worden afgeleid dat deze situatie van overmacht ook de niet-nakoming van de in artikel 15 Reiscontractenwet bedoelde bijstandsverplichting betreft.

Het onderdeel dat berust op een onjuiste lezing van het bestreden arrest, mist feitelijke grondslag.

Dictum

Het Hof,
Verwerpt het cassatieberoep.
Veroordeelt de eiseres tot de kosten.

Bepaalt de kosten voor de eiseres op 1160,01 euro.
Dit arrest is gewezen te Brussel door het Hof van Cassatie, eerste kamer, samengesteld uit afdelingsvoorzitter Eric Dirix, als voorzitter, afdelingsvoorzitter Albert Fettweis, en de raadsheren Alain Smetryns, Geert Jocqué en Bart Wylleman, en in openbare rechtszitting van 13 maart 2015 uitgesproken door afdelingsvoorzitter Eric Dirix, in aanwezigheid van advocaat-generaal Henri Vanderlinden, met bijstand van griffier Kristel Vanden Bossche.

NOOT 1

Vulkaanuitbarsting geen overmacht om hulp- en bijstandsverplichting na te komen: reisorganisator betaalt

1. Het geannoteerde arrest doet uitspraak over de draagwijdte van artikel 15 van de Wet van 16 februari 1994 tot regeling van het contract tot reisorganisatie en reisbemiddeling¹ (hierna: Reiscontractenwet). Deze wet zet Richtlijn 90/314/EEG² (hierna: Pakketreisrichtlijn) naar Belgisch recht om. Het Belgische Hof van Cassatie bevestigt zowel het vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen³ alsook het bevestigende arrest van het hof van beroep te Antwerpen⁴ door te oordelen dat wanneer een belangrijk deel van de reis niet kan worden uitgevoerd ten gevolge van overmacht dit de reisorganisator niet *ipso facto* bevrijdt van de verplichting tot bijstand van de reiziger resulterend uit artikel 15 Reiscontractenwet, tenzij de uitvoering van de bijstandsverplichting ook door overmacht onmogelijk is. De verplichting om de reiziger tijdens de reis bij te staan strekt zich niet enkel uit tot problematische situaties op de plaats van de reisbestemming. Het begrip ‘tijdens de reis’ uit artikel 15 Reiscontractenwet mag volgens het Hof van Cassatie niet beperkend worden geïnterpreteerd: ook de vluchten en tussenstops maken integraal deel uit van de (pakket)reisovereenkomst.

2. Deze annotatie focust enkel op de toepasbaarheid van de Pakketreisrichtlijn en de omzetting hiervan in de Belgische Reiscontractenwet.⁵ Er wordt bijgevolg niet stilgestaan bij passagiersverordening (EG) 261/2004.⁶ Deze verordening biedt de reiziger rechten ten aanzien van de

1. BS 1 april 1994. In werking sinds 4 oktober 1994 door het koninklijk besluit van 22 april 1994 betreffende de inwerkingtreding van de wet van 16 februari 1994 tot regeling van het contract tot reisorganisatie en reisbemiddeling, BS 18 mei 1994.

2. Richtlijn van de Raad 90/314/EEG, 13 juni 1990 betreffende pakketreizen, met inbegrip van vakantiepakketten en rondreispakketten, PbEG 1990, L 158/59-64, 23 juni 1990.

3. Rb. Antwerpen 29 november 2011, onuitg.

4. Antwerpen 10 februari 2014, RW 2014-2015, p. 1110-1112.

5. Zie zeer recent hierover M. Verhoeven, ‘Reisorganisator moet kosteloze bijstand geven bij overmacht’, *Juristenkrant* 2015, afl. 311, p. 3.

6. Verordening van het Europees Parlement en de Raad (EG) 261/2004, 11 februari 2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten en tot intrekking van Verordening (EEG) 295/91, PbEU 2004, L 46/1-7, 17 februari 2004.

uitvoerende luchtvaartmaatschappij, maar niet ten aanzien van de reisorganisator.⁷

Feiten

3. Een Belgisch gezin boekt via een reisbemiddelaar een pakketreis naar India. De reisdiensten ter plaatse verlopen vlekkeloos, maar de terugreis wordt verstoord na de uitbarsting van de IJslandse vulkaan Eyjafjallajökull. De reizigers stranden na een voorziene tussenlanding in de luchthaven van Helsinki. De familie dient zelf op zoek te gaan naar een overnachtingsplaats en maakt daarnaast kosten voor eten en drank. Ook de terugreis huiswaarts, ingegeven door het feit dat geen informatie wordt verstrekt door de reisorganisator, regelen de reizigers na een aantal dagen zelf. Voor alle gemaakte kosten vorderen de reizigers een schadevergoeding vanwege de reisorganisator ten belope van € 4324,49.

Toepassingsgebied bijstandsverplichting ex artikel 15 Reiscontractenwet

4. Er zijn twee toepassingsvoorwaarden.

Indien tijdens de reis blijkt dat een belangrijk deel van de diensten waarop de overeenkomst betrekking heeft, niet kan worden uitgevoerd, neemt de reisorganisator alle nodige maatregelen om de reiziger passende en kosteloze alternatieven aan te bieden met het oog op de voortzetting van de reis (artikel 15 lid 1 Reiscontractenwet). De toepasselijkheid van dit artikel vereist enerzijds dat de (pakket)reis is aangevat en anderzijds dat een belangrijk deel van de reisdiensten niet kan worden uitgevoerd.

5. Eerste voorwaarde. Het begrip ‘tijdens de reis’ vereist dat de reis is aangevat.

Een eerste toepassingsvoorwaarde van artikel 15 lid 1 Reiscontractenwet is dat de (pakket)reis moet zijn aangevat.⁸ In de praktijk rijzen vaak discussies over de vraag of de reis al dan niet reeds is aangevat bij vluchtvertragingen of annulatie van de vlucht bij het vertrek op de luchthaven. Zo de reis nog niet is aangevat en er enerzijds wezenlijke elementen van de reis niet kunnen worden uitgevoerd of anderzijds de reisorganisator de reisovereenkomst verbreekt, zijn respectievelijk artikel 13 (recht om de overeenkomst kosteloos te beëindigen of een door de reisorganisator voorgestelde wijziging te aanvaarden) en artikel 14 Reiscontractenwet (recht op een volwaardig

alternatief aanbod, ofwel volledige terugbetaling van alle betaalde sommen en een schadeloosstelling) van toepassing. Wanneer de reis reeds is aangevat, is daarentegen artikel 15 Reiscontractenwet van toepassing.⁹ Meestal speelt bij vluchtvertraging niet de regeling van vóór aanvang van de reis, aangezien op het moment dat er sprake is van vluchtvertraging de reis meestal reeds als aangevangen wordt beschouwd.¹⁰ In essentie neemt men aan dat een reis is aangevat op het ogenblik dat een van de elementen van de reis is verschaft. Voorbeelden zijn het inschepen op een cruise, het aan boord gaan van een vliegtuig, het registreren van de bagage, het vervoer per busje naar de luchthaven, (...).¹¹

6. *In casu* is voldaan aan de eerste voorwaarde.

De gebeurtenissen spelen zich *in casu* af tijdens de terugvlucht, tijdstip waarop de reis duidelijk is aangevat. Zoals blijkt uit de bestelbon maakt de vlucht met tussenstop te Helsinki effectief deel uit van de reisovereenkomst. De reisorganisator ging er onterecht van uit dat artikel 15 Reiscontractenwet enkel speelt bij problematische situaties op de plaats van de reisbestemming. Deze eenzijdige interpretatie wordt terecht afgedaan als onjuist en beperkend, aangezien de wetgever niet spreekt over de vereiste van ‘ter plaatse op de reisbestemming’, maar louter over ‘tijdens de reis’.¹² Het nieuw voorstel voor een richtlijn betreffende pakketreizen en geassisteerde reisarrangementen,¹³ dat een intrekking van de huidige Pakketreisrichtlijn ambieert, bevestigt bovendien dit standpunt. Zo bepaalt de toelichting bij het nieuw voorstel van richtlijn thans *expressis verbis* dat ‘laatstgenoemde verplichting [i.e. het regelen van een geschikt alternatief met als doel de voortzetting van de reis] ook geldt indien de terugkeer van de reiziger naar de plaats van vertrek niet op de overeengekomen manier verloopt’.¹⁴ Geen twijfel kan thans bestaan dat ook significante problemen bij een terugvlucht de desbetreffende wettelijke bepaling toepassing laat vinden.

7. Tweede voorwaarde. Een belangrijk deel van de reisdiensten kan (onafhankelijk van de oorzaak) niet worden uitgevoerd.

Een tweede toepassingsvoorwaarde houdt in dat een belangrijk deel van de reis niet kan worden uitgevoerd. De voorwaarde dat een belangrijk deel van de reisdiensten

7. De vraag naar de gevolgen van de vulkaanuitbarsting voor de toepasbaarheid van deze verordening was reeds het voorwerp van een aantal bijdragen in de doctrine. Zie onder meer I. Koning, ‘Van vulkaanuitbarsting tot passagiersverordeningscrisis. Passagiersrechten na de Eyjafjallajökulluitbarsting’, *TvC* 2011, afl. 2, p. 51-55; M. Verhoeven, ‘Rechten van vliegtuigpassagiers bij overmacht’, *TBBR* 2012, p. 85-106; K.F. Haak, ‘De rol van het Europees Hof van Justitie in het passagiersvervoer door de lucht’, *TPR* 2010, p. 493-528; P. Mendes de Leon, ‘De vulkaan in IJsland en de Sturgeon-zaak uit Luxemburg leiden tot uitbarstingen’, *NJB* 2010, p. 1218-1225; M. Verhoeven, ‘Aswolk zet luchtvaartmaatschappijen in zak en as’, *Juristenkrant* 2013, afl. 263, p. 4.

8. Zie bijvoorbeeld Geschillencommissie Reizen 29 oktober 2009, *DCCR* 2011, p. 147-153, m.nt. O. Dugardyn en P. Waegemans.

9. Zie bijvoorbeeld Kh. Hasselt (3e kamer) 7 juni 1999, *RW* 2002, (p. 28), p. 29.

10. Zie bijvoorbeeld Rb. Brussel 5 november 2008, AR nr. 07/3466/A, onuitg., bevestigd door Brussel 15 december 2010, AR nr. 2008/AR/3133, onuitg. Zie voor een ander voorbeeld Geschillencommissie Reizen 24 juni 2010, nr. 2010-0038, www.clv-gr.be: ‘De reis werd immers strikt technisch gesproken aangevat. Dit is het geval, zelfs al is het vliegtuig nooit vertrokken en zelfs al keerden de reizigers onverrichter zake terug naar huis.’ Zie ook Geschillencommissie Reizen 24 november 2011, nr. 2011-0060, www.clv-gr.be.

11. Zie hierover ook O. Dugardyn & P. Waegemans, ‘De rechten van de reiziger in geval van vluchtvertraging: a never ending story?’ (noot onder Geschillencommissie Reizen 29 oktober 2009), *DCCR* 2011, (p. 153), p. 163.

12. Antwerpen 10 februari 2014, *RW* 2014-2015, (p. 1110), p. 1111.

13. Het nieuwe voorstel werd op 9 juli 2013 bekendgemaakt: Voorstel voor een richtlijn van het Europees Parlement en de Raad betreffende pakketreizen en geassisteerde reisarrangementen, houdende wijziging van Verordening (EG) 2006/2004 en van Richtlijn 2011/83/EU, en intrekking van Richtlijn 90/314/EEG, COM(2013)512 final, p. 1-52. Hierna: nieuw voorstel van richtlijn.

14. *Ibid.*, p. 9. Deze toevoeging vinden we ook terug in artikel 11 lid 3: ‘(...) bijvoorbeeld wanneer de reiziger niet volgens de afspraken kan terugkeren naar de plaats van vertrek.’

niet kan uitgevoerd worden, wordt beoordeeld aan de hand van een kwantitatief criterium en niet aan de hand van een kwalitatief criterium.¹⁵ Een terugvlucht is onbetwistbaar te catalogeren als belangrijk deel van de reisdiensten. Het feit dat een belangrijk deel van de reis niet kan worden uitgevoerd hoeft daarbij niet te wijten te zijn aan een fout van eender welke partij. Op basis van de thans geldende wetgeving bestaat geen zekerheid dat de kosteloze bijstandsverplichting ook geldt wanneer overmacht de normale uitvoering van de reis belet. Hierin ligt precies de waarde van het voorliggende cassatiearrest. De oplossing van het Hof van Cassatie komt overeen met artikel 11 lid 5 nieuw voorstel van richtlijn, dat de reisorganisator verplicht om ook tussen te komen indien de reiziger als gevolg van onvermijdbare en buitengewone omstandigheden niet tijdig kan terugkeren. Naar huidig recht is in voorkomend geval de reisorganisator verplicht 'alle nodige maatregelen aan te bieden om de reiziger passende en kosteloze alternatieven met het oog op de voortzetting van de reis'. *In casu* kon als gevolg van het door de vulkaanuitbarsting verstoorte luchtruim de terugvlucht geen doorgang vinden.

Draagwijdte van de bijstandsverplichting krachtens artikel 15 Reiscontractenwet

8. Bijstandsverplichting is een inspannings- en geen garantieverbintenis voor reisorganisator.

De reisorganisator is verplicht om alle nodige maatregelen te nemen om de reiziger passende en kosteloze alternatieven aan te bieden met het oog op de voortzetting van de reis (artikel 15 Reiscontractenwet). In afwijking van de algemene resultaatsverbintenis voor de goede uitvoering van de reisovereenkomst uit artikel 17 Reiscontractenwet vormt de bijstandsverplichting een inspanningsverbintenis.¹⁶ Dat impliceert dat in alle redelijkheid, en rekening houdend met de concrete omstandigheden, moet worden nagegaan of de reisorganisator zich heeft gedragen als een redelijk en zorgvuldig reisorganisator in dezelfde omstandigheden geplaatst. Deze inspanningsverbintenis is tweërlei en omvat zowel het zoeken naar alternatieve oplossingen als het ter beschikking stellen van een gelijkwaardig vervoermiddel om de reiziger terug naar de plaats van vertrek te brengen wanneer er geen alternatieve op-

lossingen zijn of deze door de reiziger worden afgewezen. De kosteloze bijstandsverplichting (artikel 15 Reiscontractenwet) kadert binnen de meer algemene plicht van de reisorganisator om de reiziger hulp en bijstand te verlenen (artikel 18, § 3 Reiscontractenwet).

9. Bij overmacht lijkt de reisorganisator momenteel de kosten voor bijstand te kunnen verhalen op de reiziger. Artikel 18, § 3 Reiscontractenwet bepaalt thans¹⁷ uitdrukkelijk dat de verplichting om de in moeilijkheden verkerende reiziger bijstand en hulp te verlenen ook geldt bij overmacht om de reisovereenkomst goed uit te voeren. Wel kan de reisorganisator in dat geval de door hem gemaakte kosten ten laste leggen van de reiziger.¹⁸ Deze bepaling conflicteert met de kosteloze bijstandsverplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet (*infra*, nr. 15). In de toekomst verstrengt het nieuw voorstel van richtlijn de verplichtingen voor de reisorganisator.¹⁹ De reisorganisator wordt verplicht om, wanneer als gevolg van onvermijdbare en buitengewone omstandigheden de reiziger niet tijdig kan terugkeren, de kosten van het verlengde verblijf van de reiziger te betalen tot een maximum van € 100 per nacht gedurende drie nachten.²⁰ Het nieuw voorstel van richtlijn beperkt het terugvorderen van gemaakte kosten van de reiziger voor uitgevoerde bijstandsverplichtingen tot gevallen van opzet of nalatigheid door de reiziger en is *a contrario* niet langer mogelijk bij overmacht.²¹

10. Reisorganisator is aansprakelijk wanneer hij redelijkerwijs niet alle nodige maatregelen treft voor een passend en kosteloos alternatief.

De *ratio legis* van artikel 15 Reiscontractenwet gaat, in navolging van de Pakketreisrichtlijn, uit van de voortzetting van de reis.²² Wanneer er een verschil is tussen het aanvaarde passende alternatief om de reis voort te zetten en de oorspronkelijk afgesproken diensten, stelt de reisorganisator de reiziger schadeloos ten belope van dat verschil (artikel 15 lid 2 Reiscontractenwet in uitvoering van artikel 4 lid 7 *in fine* Pakketreisrichtlijn).²³ Wanneer een dergelijk alternatief redelijkerwijs niet voorhanden

15. F. Van Bellinghen, 'Art. 15 Wet 16 februari 1994', in: *Comm. Bijz. Ov.*, afl. 77, p. 2, nr. 3.

16. Voorstel van wet tot regeling van het contract tot reisorganisatie en reisebemiddeling, *Parl. St.* Senaat 1991-1992, nr. 488/1, p. 11.

17. Onder de gelding van het oude CCV (Convention internationale relative au contrat de voyage) was een dergelijke algemene bijstandsverplichting niet wettelijk geregeld. Het CCV-verdrag werd opgemaakt te Brussel op 23 april 1970 en in de Belgische wetgeving ingevoerd bij wet van 30 maart 1973 houdende goedkeuring van de Internationale Overeenkomst betreffende het Reiscontract, *BS* 17 mei 1973. Het verdrag trad in werking op 24 februari 1976.

18. Zie hierover F. Van Bellinghen, 'De samaritaanse plicht tot bijstand van de reisorganisator' (noot onder Geschillencommissie Reizen 26 november 1998), *DCCR* 1999, p. 211-214.

19. Artikel 11 lid 5 nieuw voorstel van richtlijn bepaalt: 'Indien de reiziger als gevolg van onvermijdbare en buitengewone omstandigheden niet tijdig kan terugkeren, betaalt de organisator de kosten van het verlengde verblijf van de reiziger tot een maximum van 100 EUR per nacht gedurende drie nachten.'

20. Deze regeling creëert als dusdanig een parallel met de regeling uit de passagiersverordening ((EG) 261/2004) van 11 februari 2004.

21. 'De organisator moet een redelijke vergoeding kunnen vragen voor dergelijke bijstand indien de situatie het gevolg is van opzet of nalatigheid van de reiziger' (artikel 14 *in fine* nieuw voorstel van richtlijn).

22. Artikel 4 lid 7 eerste alinea Pakketreisrichtlijn bepaalt: 'Indien na het vertrek van de consument een belangrijk gedeelte van de diensten waarop de overeenkomst betrekking heeft, niet wordt verleend of de organisator bemerkt dat hij in een belangrijk gedeelte van de diensten niet zal kunnen voorzien, zorgt de organisator ervoor dat passende, voor de consument kosteloze alternatieve regelingen worden getroffen met het oog op de continuering van het pakket en stelt hij, in voorkomend geval, de consument schadeloos ten belope van het verschil tussen de voorgenomen en de daadwerkelijk verleende diensten' (eigen cursivering).

23. Zie onder meer Brussel 20 april 2005, *JLMB* 2006, p. 81; Geschillencommissie Reizen 5 januari 1998, nr. 960957, nr. 960958, nr. 960959 en nr. 960960 in Geschillencommissie Reizen vzw, *Arbitrale uitspraken 1995-1998*, Brussel: 2002, p. 111; Geschillencommissie Reizen 3 februari 2000, *DCCR* 2001, p. 51-54; Geschillencommissie Reizen 3 februari 2000, *DCCR* 2001, p. 55-59; Geschillencommissie Reizen 16 maart 2004, nr. 2004-0033, nr. 2004-0034 en nr. 2004-0036, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 16 maart 2004, nr. 2004-0035, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 6 september 2005, nr. 2005-0052, nr. 2005-0053, nr. 2005-0054 en nr. 2005-0055,

is, dan wel wanneer de reiziger om deugdelijke redenen²⁴ het alternatief verwerpt, moet de reisorganisator de reiziger een gelijkwaardig vervoermiddel ter beschikking stellen²⁵ dat hem terugbrengt naar de plaats van het vertrek (artikel 15 lid 3 Reiscontractenwet).²⁶ In voorkomend geval stelt de reisorganisator de reiziger ook schadeloos (artikel 15 lid 3 *in fine* Reiscontractenwet). Deze wettelijke verplichting tot schadeloosstelling wegens de onmogelijkheid van een alternatief of om reden van een deugdelijke weigering van dit alternatief belet niet dat de reisorganisator *a fortiori* ook verplicht is tot schadeloosstelling wanneer hij tekortschiet in zijn verplichting om een passend alternatief te zoeken.²⁷ Deze aansprakelijkheid is niet *ipso facto* te weerhouden bij het niet vinden van een passend alternatief, maar moet beoordeeld worden aan de hand van de gangbare zorgvuldigheidnorm aangezien het een middelenverbintenis betreft.²⁸

Verplichtingen van de reiziger

11. Reiziger moet reisorganisator redelijkerwijs toelaten zijn middelenverbintenis tot hulp en bijstand na te komen. De reiziger mag het de reisorganisator niet redelijkerwijs onmogelijk maken om een gepast alternatief voor te stellen.²⁹ Deze jurisprudentiële verplichting kadert binnen de schadebeperkingsplicht³⁰ die in een dergelijk geval rust op de reiziger.³¹ Zo de reiziger, die tijdens de reis om welke reden ook slachtoffer wordt van een bepaald probleem, nalaat om schade beperkend te handelen, begaat deze een buitencontractuele fout in de zin van artikel 1382 uit het Belgische BW. Sommige auteurs,³² en indirect ook de Belgische Geschillencommissie Reizen,³³ baseren de schadebeperkingsplicht op grond van het algemeen

- www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 17 juni 2010, nr. 2010-0024, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 9 september 2010, nr. 2010-0058, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 15 september 2011, nr. 2011-0035, www.clv-gr.be.
24. Zie over de interpretatie van 'deugdelijke redenen' Geschillencommissie Reizen 27 september 2005, nr. 2005-0090, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 18 december 2008, nr. 2008-0128, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 24 juni 2010, nr. 2010-0038, www.clv-gr.be.
25. Niet elke EU-lidstaat heeft deze expliciete verplichting tot terbeschikkingstelling van een gelijkwaardig vervoermiddel evenwel (letterlijk) overgenomen. Naar Nederlands recht bijvoorbeeld is de reisorganisator naargelang van de omstandigheden wel verplicht om de reiziger hulp en bijstand te verlenen indien de reis niet verloopt overeenkomstig de verwachtingen op grond van de reisovereenkomst (artikel 7:507 lid 3 Nieuw Burgerlijk Wetboek (NBW)). De wettekst verplicht de reisorganisator niet, althans niet expliciet, te voorzien in een vervoermiddel om de reiziger terug huiswaarts te brengen, noch is sprake van een mogelijke schadevergoeding in het voordeel van de reiziger. De Nederlandse rechtsleer stelt evenwel verwijzend naar de regels inzake richtlijnconforme interpretatie geheel terecht dat ook in geval van bijvoorbeeld een natuurramp er sprake is van een non-conformiteit. Deze non-conformiteit verplicht de reisorganisator ertoe om op grond van artikel 7:507 lid 2 NBW alternatieven te voorzien om de reis te kunnen voortzetten. Zie hierover Asser/Tjong Tjin Tai 7-IV° 2009/522, p. 372-373; M.B.M. Loos, 'De Reisovereenkomst', in A.S. Hartkamp, C.H. Sieburgh & L.A.D. Keus (red.), *De inloed van het Europese recht op het Nederlandse privaatrecht*, Deventer: Kluwer 2007, (p. 113), p. 147. Volgens Loos geldt deze verplichting ook bij overmacht. De uitspraak van het Belgische Hof van Cassatie is aldus in overeenstemming met de zienswijze van deze auteur. Zie M.B.M. Loos, 'De hulpbehoevende reiziger. De verplichting van tot verlenen van hulp en bijstand aan de reiziger bij een reisovereenkomst naar Nederlands en Europees recht', in: D. Busch & H.N. Schelhaas (red.), *Vergelijkender Wijs* (Hondius-Bundel), Deventer: Kluwer 2007, p. 113. Zie ook hierna de annotatie onder dit arrest van de hand van I. Konings.
26. Sommige EU-lidstaten voegen hier de plicht aan toe om te voorzien in verblijf en eten/drank voor de gestrande reizigers. Zie voor een overzicht H. Schulte-Nölke, *EC Consumer Law Compendium – Comparative Analysis*, Universiteit Bielefeld 2008, http://ec.europa.eu/consumers/rights/docs/consumer_law_compendium_comparative_analysis_en_final.pdf, p. 313-314; H. Schulte-Nölke, C. Twigg-Flesner & M. Ebers (red.), *EC Consumer Law Compendium – The Consumer Acquis and its transposition in the Member States*, München: Sellier 2007, p. 178-179.
27. R. Steennot (m.m.v. S. Dejonghe), *Handboek Consumentenbescherming en Handelspraktijken*, Antwerpen: Intersentia 2007, p. 575, nr. 1142. Zie bijvoorbeeld Geschillencommissie Reizen 18 november 1999, *DCCR* 2001, p. 39-43.
28. Zie bijvoorbeeld Geschillencommissie Reizen 3 februari 2000, *DCCR* 2001, p. 51-54; Geschillencommissie Reizen 21 september 2004, nr. 2004-0117, www.clv-gr.be.
29. Geschillencommissie Reizen 14 oktober 1999, *DCCR* 2000, p. 397. In dezelfde zin kan verwezen worden naar een uitspraak van het Duitse Bundesgerichtshof dat oordeelde dat een vertraging van amper 6 uur bij een tussenlanding met het missen van 1 of 2 dagen reisgenot bij een 14-daagse reis de reiziger niet toelaat om op eigen houtje zijn terugkeer te organiseren. Het eenzijdig beëindigen van de reis had terecht tot gevolg dat de reiziger geen aanspraak kon maken op terugbetaling van de reissom (Bundesgerichtshof (Dui) 7 oktober 2008, nr. X ZR 37/08, <http://juris.bundesgerichtshof.de>).
30. Zie over de schadebeperkingsplicht onder meer E. Dirix, 'De schadebeperkingsplicht van de benadeelde' (noot onder Rb. Hasselt 26 februari 1979), *RW* 1979-1980, p. 2921-2929; B. Hanotiau, 'Régime juridique de la responsabilité civile contractuelle et extra-contractuelle', *RGAR* 1987, nr. 11289; R.O. Dalcq, 'L'obligation de réduire le dommage dans la responsabilité quasi-délictuelle', *RGAR* 1987, nr. 11271; R. Kruithof, 'L'obligation de la partie lésée de restreindre le dommage', *RCJB* 1989, p. 12-55; C. Huysmans & A. Van Der Graesen, 'Schadebeperkingsplicht', *Limb. Rechtsl.* 1991, p. 1-17; A. Van Oevelen, 'De zgn. schadebeperkingsverplichting van de benadeelde in het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht' (noot onder Cass. 14 mei 1992), *RW* 1993-1994, p. 1395-1397; D. Simoens, 'Plicht tot schadeloosstelling en plicht tot schadebeperking: twee facetten van eenzelfde wetsvoorschrift', *TBBR* 2004, p. 425-428; B. Weyts & T. Vansweevelt, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen: Intersentia 2009, p. 674-680; Y. Derains, 'L'obligation de minimiser le dommage dans la jurisprudence arbitrale', *RDAI* 1987, p. 375-382; R.Ph. Elzas, 'Schadebeperkingsplicht. Over stokvissen en andere stokpaardjes', in: F.T. Oldenhuis (red.), *Schadebeperkingsplicht. Wie verwacht wat van wie?*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2010, p. 97-106. Zie uitgebreid A. Achtari, *Le devoir du lésé de minimiser son dommage*, Zürich: Schulthess 2008.
31. Zie bijvoorbeeld Kh. Hasselt (3e kamer) 7 juni 1999, *RW* 2002, p. 28-30.
32. M. Storme, 'Moet mevrouw te voet boodschappen doen nu de auto van haar man werd aangerezen? Of: de maat van de schadebeperkingsplicht van de benadeelde', *R.Cass.* 1992, p. 160-161; R. Kruithof, 'De schadebeperkingsplicht van slachtoffers met letselschade', *Vl.T.Gez.* 1990, p. 16.
33. Zie voor een treffende illustratie hiervan een uitspraak van de Belgische Geschillencommissie Reizen 18 december 2008, nr. 2008-0128, www.clv-gr.be: Na vijf dagen van verblijf in hun hotel klagen de reizigers plots via faxbericht over een aantal gebreken betreffende de service in het restaurant en de maaltijden. De reizigers stellen daarin: 'Er resten ons dan ook slechts 2 opties: ofwel worden we overgebracht naar een hotel waar wel wordt gekookt ipv aan gaarkeuken gedaan; ofwel onze terugreis naar België wordt nog vandaag in orde gemaakt. Over bovenstaande wens ik niet verder te discussiëren met lokale verantwoordelijken, hotelmanagers of andere figuren waarvan ik van tevoren weet dat er toch niets wordt opgelost. Dit verhaal is duidelijk genoeg om door u aan alle betrokken partijen te worden doorge-

rechtsbeginsel van het verbod op rechtsmisbruik.³⁴ De miskennis van de schadebeperkingsplicht door de reiziger wordt beoordeeld op het niveau van de schadebegroting. De reiziger behoudt uiteraard steeds op grond van artikel 16 Reiscontractenwet, ook tijdens de reis, het recht de reisovereenkomst te beëindigen.

12. Is het de reiziger (onder omstandigheden) toegestaan gedurende de reis zelf te voorzien in een alternatief wanneer een belangrijk deel van de reisdiensten in het water valt?

In het geannoteerde arrest beslisten de reizigers om ten gevolge van het uitblijven van (passende) alternatieven door de reisorganisator op eigen houtje hun terugreis te organiseren. In elke rechtsgang werd beslist om de kosten, die de reizigers maakten als gevolg van de eigen beslissing om de terugreis te (laten) organiseren, ten laste te leggen van de reisorganisator.³⁵

13. Reiziger is *in casu* gerechtigd de terugreis op eigen kracht te organiseren.

In casu wordt de reisorganisator wegens het niet vervullen van zijn bijstandsverplichting (artikel 15 lid 1 Reiscontractenwet) aansprakelijk gesteld op basis van artikel 18, § 1 Reiscontractenwet. De reisorganisator steunt zijn verweer in eerste aanleg en in hoger beroep op twee gronden. In eerste instantie houdt men voor geen fout te hebben begaan in de zin van artikel 15 Reiscontractenwet. In ondergeschikte orde betwist men de aansprakelijkheid voor een eventueel wel te weerhouden fout op grond van overmacht (*infra*, nr. 14 e.v.). *In casu* oordelen de eerste rechter en de beroepsrechter terecht dat de reisorganisator niet aantoont dat hij, rekening houdend met de concrete omstandigheden, niet alle mogelijke maatregelen genomen heeft om passende alternatieven te vinden, en vooral ook zijn hulp- en bijstandsverplichting niet heeft vervuld. Het argument van de reisorganisator dat de reiziger de aangeboden alternatieven niet om deugdelijke redenen zou hebben afgewezen, wordt terecht niet ernstig genomen, aangezien de reisorganisator niet kan aantonen daadwerkelijke alternatieven te hebben voorgesteld. De beslissing van de reizigers om, na 4 dagen vastzitten zonder afdoende informatie, zelf de terugreis te organiseren maakt dan ook inderdaad geen fout uit die het de reisorganisator onmogelijk zou hebben gemaakt zijn verplichtingen uit artikel 15 Reiscontractenwet na te komen. De aan het nieuw voorstel van richtlijn voorafgaande overwegingen maken thans letterlijk gewag van het vergoeden van kosten die door de reiziger zijn gemaakt bij het zelf oplossen van een probleem.³⁶ Deze worden 'in gemotiveerde gevallen' vergoed.

Invloed van overmacht

14. Uitspraak Hof van Cassatie dient te worden bijgetreden.

Hoger werd aangetoond dat de verplichtingen uit artikel 15 Reiscontractenwet ook gelden wanneer de reizigers door problemen met de terugvlucht niet tijdig op hun plaats van vertrek terug geraken. In voorliggende zaak is de vraag of die verplichtingen uit voormeld artikel worden uitgeschakeld bij overmacht. De door het Hof van Cassatie te beantwoorden rechtsvraag luidt als volgt:

'Geldt de bijstandsverplichting van de reisorganisator uit artikel 15 Reiscontractenwet eveneens wanneer de niet-uitvoering van de reisovereenkomst het gevolg is van overmacht?'

Het Hof heeft deze vraag positief beantwoord. De overmacht tot goede uitvoering van de reisovereenkomst impliceert niet noodzakelijkerwijze een overmacht om de bijstandsverplichting uit te voeren. De reisorganisator is namelijk ook aansprakelijk bij een door overmacht niet goed uitgevoerde reis voor het niet aanbieden van een alternatief, tenzij dit laatste ook door overmacht onmogelijk is. Deze uitspraak dient absoluut te worden bijgetreden. Hieronder proberen we stap per stap en geïllustreerd met voorbeelden te duiden of en in welke mate een reiziger recht heeft op een schadevergoeding bij een gebrekkige uitvoering van de reis ingevolge een overmacht-situatie tijdens de uitoefening van de reis. Deze oefening vergt een zeker abstraheringsvermogen. In die zin is het te betreuren dat het Hof zijn (terechte) uitspraak nergens motiveert.

15. Contradictie: artikel 15 Reiscontractenwet (verplichting tot kosteloze hulp en bijstand) *vs.* artikel 18, § 3 Reiscontractenwet (kosten van hulp en bijstand kunnen bij overmacht ten laste van de reiziger gelegd worden). De reisorganisator is aansprakelijk voor alle schade die de reiziger oploopt wegens de gehele of gedeeltelijke niet-naleving van zijn verplichtingen (artikel 18 Reiscontractenwet). Deze aansprakelijkheid vervalt onder meer bij overmacht (artikel 18, § 2, 3° Reiscontractenwet). De reisorganisator blijft tijdens de uitvoering van het contract evenwel verplicht al het mogelijke te doen om de in moeilijkheden verkerende reiziger bijstand en hulp te verlenen (en expliciet ook bij overmacht). Onder meer bij overmacht kan de reisorganisator de door hem gemaakte kosten in dat geval wel ten laste leggen van de reiziger (artikel 18, § 3 Reiscontractenwet). Het ligt aldus voor de hand dat de kosteloze hulp- en bijstandsverplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet conflicteert met artikel 18, § 3 Reiscontractenwet, dat de reisorganisator bij overmacht toelaat de kosten voor hulp en bijstand ten

geven.' Het arbitraal college oordeelt terecht, verwijzend naar artikel 1134 lid 3 en artikel 1135 BW, dat de houding van de reizigers in strijd is met het beginsel van de goede trouw, alsook met de daarmee gelieerde schadebeperkingsplicht. Deze plicht wordt geschonden door letterlijk van de ene dag op de andere dag te vertrekken, waardoor de reizigers op een onachtzame wijze een toestand creëren met aanzienlijke schade tot gevolg. De reizigers werden hier dan ook terecht zelf voor verantwoordelijk gesteld.

34. Aanvaard wordt dat de grondslag en rechtsgrond van rechtsmisbruik van contractuele rechten artikel 1134 lid 3 Belgisch BW is. Rechtsgrond waar de Belgische Geschillencommissie Reizen in zijn uitspraak van 18 december 2008 expliciet naar verwees (*supra*, noot 33). Zie J. Velaers, 'Rechtsmisbruik: begrip, grondslag en legitimiteit', in: J. Rozie, S. Rutten & A. Van Oevelen (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen: Intersentia 2015, (1) 9, nr. 13.

35. Voor een uitweiding naar de mogelijke toepassing van de naar Belgisch recht gemeenrechtelijke (buitengerechtelijke) eenzijdige vervanging van de schuldenaar, zie mijn annotatie onder ditzelfde arrest in het *Belgisch Tijdschrift Consumentenrecht (DCCR)*.

36. Overweging nr. 29 nieuw voorstel van richtlijn.

laste te leggen van de reiziger.³⁷ Dugardyn schreef hierover *in tempore non suspecto* haast profetisch het volgende:

‘Cette contradiction dans la loi peut avoir des incidences énormes, notamment lorsque se produisent des événements naturels de grande ampleur (tels que l’irruption de volcans, le passage d’ouragans, etc.) et que les organisateurs doivent assister les voyageurs bloqués sur leur lieu de vacances.’³⁸

16. Rechtsleer interpreteert artikel 15 Reiscontractenwet niet correct daar waar het stelt dat het bestaan van overmacht de toepassing van dit artikel uitsluit.

De redactie van de Reiscontractenwet – die in deze bijna woordelijk de regeling uit artikel 4 lid 7 Pakketreisrichtlijn overneemt – is op dit vlak ongelukkig. Ook de redactie van de Pakketreisrichtlijn is op dit punt weinig transparant. De meeste rechtsleer interpreteert in artikel 15 Reiscontractenwet en artikel 4 lid 7 Pakketreisrichtlijn de zinsnede ‘in voorkomend geval’ als verwijzend naar de uitzonderingen, waaronder overmacht, uit artikel 18, § 2 Reiscontractenwet en artikel 5 lid 2 Pakketreisrichtlijn.³⁹ Deze interpretatie komt mij als ongefundeerd en onterecht voor. Op grond van deze interpretatie oordeelt de meerderheid van de rechtsleer mijns inziens geheel onterecht dat artikel 15 Reiscontractenwet niet van toepassing is bij overmacht, maar dat integendeel artikel 18, § 3 voorrang geniet.⁴⁰ Hierop voortbouwend stelt deze doctrine dat de verplichtingen *ex* artikel 15 Reiscontractenwet enkel spelen bij een aan de reisorganisator toerekenbare tekortkoming, terwijl artikel 18, § 2 en § 3 Reiscontractenwet toe te passen is bij een niet aan de reisorganisator toerekenbare tekortkoming. Deze argumentatie vormt *in casu* ook de hoofdgreep van de reisorganisator

in zijn cassatievoorziening, maar wordt door het Hof van Cassatie terecht verworpen.

17. Artikel 15 Reiscontractenwet speelt ook bij overmacht.

Ook wanneer de onmogelijkheid tot uitvoeren van een aanzienlijk deel van de reisdiensten het gevolg is van overmacht is de reisorganisator op grond van artikel 15 Reiscontractenwet verplicht op zoek te gaan naar gepaste en kosteloze alternatieven. Het voormelde artikel maakt immers nergens gewag van enige uitzondering bij overmacht.⁴¹ Het hof van beroep te Antwerpen besliste dus terecht dat ‘ongeacht de vraag of de aswolk al dan niet overmacht uitmaakt in de zin van art. 18 van de Reiswet, had de NVJ. aldus oplossingen en/of alternatieven dienen aan te bieden’.⁴² De (recente) rechtspraak van de Belgische Geschillencommissie Reizen neemt terecht aan dat de verplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet ook geldt bij overmacht,⁴³ al valt in één uitspraak wel te lezen dat er ‘binnen het Arbitraal College geen unanimité bestaat omtrent deze strekking’.⁴⁴ Eén mij bekende uitspraak van de Geschillencommissie Reizen, waarin de reizigers als gevolg van de uitbarsting van de IJslandse vulkaan ook gestrand waren na een tussenstop, verwijst vreemd genoeg niet naar artikel 15 Reiscontractenwet, maar enkel naar artikel 18 Reiscontractenwet.⁴⁵ Het principiearrest waaruit blijkt dat artikel 15 Reiscontractenwet ook geldt bij overmacht, en waar ook de rechtspraak van de Geschillencommissie Reizen frequent aan refereert, vormt een arrest van het hof van beroep te Gent.⁴⁶

37. In dezelfde zin O. Dugardyn & P. Waegemans, ‘De rechten van de reiziger in geval van vluchtvertraging: a never ending story?’ (noot onder Geschillencommissie Reizen 29 oktober 2009), *DCCR* 2011, (p. 153), p. 173; O. Dugardyn, *La responsabilité des intermédiaires et organisateurs de voyages*, Waterloo: Kluwer 2010, p. 49, nr. 90 en p. 59, nr. 111-112; M. Verhoeven, ‘Rechten van vliegtuigpassagiers bij overmacht’, *TBBR* 2012, (p. 85), p. 103-104; J. Speybrouck, *Studie over de annulering bij reiscontracten en de annuleringsverzekering*, http://economie.fgov.be/nl/binaries/427_studie_Speybrouck_voor_Fod_Economie_doc_voorstel_tcm325-101007.pdf, p. 23; C. Guyot & O. de Patoul, ‘La force majeure appliquée au contrat de voyage’ (noot onder Cass. 25 juni 2010), *DCCR* 2012, (p. 109), p. 118, nr. 24.

38. O. Dugardyn, *La responsabilité des intermédiaires et organisateurs de voyages*, Waterloo: Kluwer 2010, p. 49, nr. 90.

39. ‘It is unclear whether the duty to compensate the consumer “where appropriate” constitutes an independent specific liability rule or – more plausibly – merely refers to the general rule in Art. 5(2) of the Directive. According to the latter scenario, the organiser could cite the reasons provided for in Art. 5(2), e.g. force majeure’ (H. Schulte-Nölke, *EC Consumer Law Compendium – Comparative Analysis*, Universiteit Bielefeld 2008, http://ec.europa.eu/consumers/rights/docs/consumer_law_compendium_comparative_analysis_en_final.pdf, p. 310).

40. ‘Nous avons tendance à admettre que, dans l’esprit de la loi, un cas de force majeure étant une situation anormale et imprévisible pour laquelle l’organisateur ne peut être tenu responsable, dans une telle circonstance, la notion d’aide et assistance de l’article 18 prévaudra’ (O. Dugardyn, *La responsabilité des intermédiaires et organisateurs de voyages*, Waterloo: Kluwer 2010, p. 59, nr. 112). Gelijkaardig: ‘L’organisateur de voyages ne peut être tenu responsable de l’inexécution de tout ou partie du voyage dans un cas de force majeure et peut donc se faire rembourser les coûts afférents à son intervention pour aider ou éventuellement rapatrier les voyageurs’ (C. Guyot & O. de Patoul, ‘La force majeure appliquée au contrat de voyage’ (noot onder Cass. 25 juni 2010), *DCCR* 2012, (p. 109), p. 119, nr. 24.

41. Zie C. Guyot, *Le droit du tourisme*, Brussel: Larcier 2004, p. 76, nr. 107.

42. Antwerpen 10 februari 2014, *RW* 2014-2015, (p. 1110), p. 1111.

43. Geschillencommissie Reizen 7 juni 2010, nr. 2010-0026, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 15 september 2011, nr. 2011-0039 en nr. 2011-0040, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 24 november 2011, nr. 2011-0060, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 24 november 2011, nr. 2011-0062 en nr. 2011-0063, www.clv-gr.be. Ook in de oudere rechtspraak van de Geschillencommissie Reizen zien we een aantal correcte toepassingen: Geschillencommissie Reizen 5 januari 1998, nr. 960957, nr. 960958, nr. 960959 en nr. 960960 in Geschillencommissie Reizen vzw, *Arbitrale uitspraken 1995-1998*, Brussel: 2002, p. 111; Geschillencommissie Reizen 3 februari 2000, *DCCR* 2001, p. 51-54.

44. Geschillencommissie Reizen 15 september 2011, nr. 2011-0039 en nr. 2011-0040, www.clv-gr.be, p. 5.

45. Geschillencommissie Reizen 25 november 2010, nr. 2010-0073, www.clv-gr.be. In deze uitspraak – gelijkaardig aan het geannoteerde arrest en eveneens als gevolg van de vulkaanuitbarsting – slaat de Geschillencommissie Reizen onterecht geen acht op het bepaalde in artikel 15 Reiscontractenwet, maar verwijst zij enkel naar artikel 18 Reiscontractenwet. Desondanks kan de uitspraak van het arbitraal college worden bijgetreden.

46. Gent 30 juni 2008 (27e kamer), onuitg., aangehaald door J. Speybrouck, *Overmacht: troubles in paradise*, Brugge: Kenniscentrum reisrecht KHBO 2009, p. 61.

In casu

18. Systematiek van artikel 18 Reiscontractenwet toegepast.

Niemand twijfelt eraan dat de uitbarsting van de Eyjafjallajökull met als gevolg de sluiting van het luchtruim in grote delen van Europa overmacht uitmaakt voor de reisorganisator om zijn verbintenis tot uitvoering van de reis na te komen. Die uitvoeringsverplichting (*ex* artikel 17 Reiscontractenwet) is in het concrete geval de terugvlucht naar Brussel na tussenlanding te Helsinki met het vooraf bepaalde vliegtuig. In zoverre slaagt de reisorganisator niet in de goede uitvoering van de overeenkomst (resultaatsverbintenis) en is de reisorganisator hiervoor dus aansprakelijk (artikel 17 *jo.* 18 Reiscontractenwet). Die aansprakelijkheid wordt evenwel terzijde geschoven bij overmacht (artikel 18, § 2, 3° Reiscontractenwet). In een dergelijk geval blijft de reisorganisator verplicht al het mogelijke te doen om de in moeilijkheden verkerende reiziger bijstand en hulp te verlenen. De kosten gemaakt in dat kader kan de reisorganisator ten laste leggen van de reiziger (artikel 18, § 3 Reiscontractenwet).

19. Hulp- en bijstandsverplichting vormt een secundaire verbintenis voor de reisorganisator dewelke in de voorliggende zaak níét door overmacht wordt aangetast.

Van belang is te onderstrepen dat het aanbieden van een geschikt alternatief *ex* artikel 15 Reiscontractenwet een secundaire verbintenis uitmaakt van de reisorganisator.⁴⁷ Zodra de contractuele aansprakelijkheid is aangetast omdat de reisovereenkomst niet langer kan worden nagekomen (artikel 17 *jo.* 18 Reiscontractenwet), ontstaat een bijkomende en secundaire verbintenis die erin bestaat een passend alternatief aan te bieden (artikel 15 Reiscontractenwet). Dit vormt de verbintenis tot hulp en bijstand (bijv. reiziger slaappleaats aanbieden, voorzien in drank en eten, de reiziger correct, tijdig en voldoende informeren, enz.). In voorliggend geval is in eerste aanleg en in hoger beroep terecht beslist dat de reisorganisator deze verbintenis niet is nagekomen. Deze verbintenis wordt niet ongedaan gemaakt door overmacht, aangezien, *in casu*, de aswolk de reisorganisator niet belette alle nodige maatregelen te nemen om de reiziger een passend en kosteloos alternatief aan te bieden met het oog op de voortzetting van hun reis, en, zo dit onmogelijk bleek, een gelijkwaardig vervoermiddel ter beschikking te stellen. *In casu* verliep de communicatie vanwege de reisorganisator dagenlang gebrekkig. Niettegenstaande het be-

staan van de aswolk en de sluiting van het luchtruim was het nakomen van een hulp- en bijstandsverplichting door de reisorganisator mogelijk. Deze verbintenis is de reisorganisator niet nagekomen en er is geen sprake van bevrijding door overmacht.

20. Verbintenissen uit artikel 18 Reiscontractenwet zijn niet beperkt tot de goede uitvoering van het contract, maar hebben ook betrekking op de secundaire verbintenissen.

Artikel 18 Reiscontractenwet bepaalt dat de reisorganisator aansprakelijk is voor alle schade die de reiziger oploopt wegens de gehele of gedeeltelijke niet-naleving van zijn verplichtingen. Die verplichtingen moeten *in casu* naar mijn overtuiging opgesplitst worden tussen enerzijds de verplichting tot goede uitvoering van de reisovereenkomst (artikel 17 Reiscontractenwet) en anderzijds de verplichting tot hulp en bijstand (artikel 15 Reiscontractenwet).⁴⁸ Het niet vervullen van die laatste verplichting leidt sowieso tot de aansprakelijkheid van de reisorganisator, waarop de overmachtsituatie van de vulkaanuitbarsting *in casu* geen invloed heeft. De wetgever bepaalt dat wanneer een alternatieve regeling onmogelijk is, de reisorganisator dan verplicht is de reiziger een gelijkwaardig vervoermiddel ter beschikking te stellen dat hem terugbrengt naar de plaats van het vertrek. Het eigenaardige in deze casus is dat het regelen van een gepast alternatief het terugbrengen van de reizigers inhoudt, hetzij via een ander vliegtuig, hetzij via een gelijkwaardig vervoermiddel als dat eerste niet mogelijk is.⁴⁹ Aangezien de reizigers zelf wel in staat waren hun terugkeer te organiseren, nemen wij aan dat het regelen van een alternatief niet onmogelijk was voor de reisorganisator.⁵⁰

21. Samengevat *in casu*.

Toegepast op voorliggende feiten houdt dit dus in dat de reisorganisator niet alle nodige maatregelen heeft getroffen om de reiziger passende en kosteloze alternatieven aan te bieden met het oog op de voortzetting van de reis. Hiervoor is de reisorganisator aansprakelijk (artikel 18, § 1 Reiscontractenwet) en deze aansprakelijkheid wordt niet terzijde geschoven door overmacht, aangezien de vulkaanuitbarsting de reisorganisator niet verhinderde te voldoen aan deze verplichtingen. De reisorganisator is echter niet aansprakelijk voor de niet goede uitvoering van de reisovereenkomst, en dit ingevolge overmacht. Deze opsplitsing is van belang bij de vraag welke schade-

47. P. Van Ommeslaghe, *Droit des obligations*, I, *Les contrats*, Brussel: Presses universitaires de Bruxelles 2006, 8: 'La responsabilité du débiteur fautif détermine la naissance d'une nouvelle obligation au second degré qui va se superposer à l'obligation inexécutée: l'obligation de réparer les conséquences de l'inexécution de la première obligation.'

48. De Geschillencommissie Reizen lijkt deze denkwijze niet altijd te volgen. Zo lezen we in een uitspraak (Geschillencommissie Reizen 9 september 2008, nr. 2008-0058, www.clv-gr.be): 'Op basis van de overmacht(gevolg)leer kan de schuldenaar op overmacht niet aangesproken worden in betaling van een schadevergoeding.' *In casu* was de uitspraak correct, aangezien de reisorganisator de nodige hulp en bijstand had geboden, maar in de beoordeling werd niet nagegaan of de overmachtsituatie speelde op de verplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet.

49. Ter illustratie: wanneer tijdens de reis een ontploffing gebeurt in een hotel en dat hotel niet meer kan functioneren, is de reisorganisator op grond van artikel 15 Reiscontractenwet verplicht kosteloze en gepaste alternatieven te voorzien voor de reiziger. Dit impliceert dus in eerste instantie het in veiligheid brengen van de reiziger, en het zoeken van een ander hotel ter plaatse. Zo dat nieuw hotel van mindere kwaliteit is, speelt artikel 15 lid 2 Reiscontractenwet op basis waarvan de reiziger recht heeft op schadeloosstelling ten belope van het verschil. Zo er geen alternatieve regeling mogelijk is (dat kan bijvoorbeeld wanneer het vol seizoen is en er echt geen enkel hotel beschikbaar is), of zo de reiziger om deugdelijke redenen het alternatief verwierpt (bijvoorbeeld om gezondheidsredenen, veiligheidsredenen, enz.), dan dient de reisorganisator op zijn kosten de reiziger terug te brengen naar de plaats van vertrek. In voorkomend geval heeft de reiziger ook recht op een schadeloosstelling.

50. De aanhef van artikel 15 lid 3 Reiscontractenwet bepaalt: 'Indien dergelijke regeling onmogelijk blijkt (...)'. Anders ware het mijns inziens geweest indien daar had gestaan: 'Indien dergelijke regeling redelijkerwijs onmogelijk blijkt (...)'.⁵⁰

posten in aanmerking te nemen zijn bij de begroting van de schadevergoeding (*infra*, nr. 23 e.v.).

Schadebegroting

22. Recht op kosteloze repatriëring onder toepassing van artikel 15 lid 3 Reiscontractenwet.

De rechtspraak is het erover eens dat, indien een gepast en kosteloos alternatief onmogelijk is, de reiziger op kosten van de reisorganisator met een gelijkwaardig vervoermiddel terug naar huis wordt gebracht.⁵¹ Dit volgt uit de Pakketreisrichtlijn die duidelijk aangeeft dat dit repatriëringsrecht zonder kosten voor de reiziger geschiedt (artikel 4 lid 7 tweede alinea). Bij de omzetting van de Pakketreisrichtlijn nam de Belgische wetgever om een onduidelijke reden de passage 'zonder extra kosten' echter niet over. Het nieuw voorstel van richtlijn bepaalt dit thans opnieuw *expressis verbis*.⁵² Wanneer, bij wijze van voorbeeld, een reiziger na twee dagen ter plaatse geconfronteerd wordt met een alles verwoestende hotelbrand en het voor de reisorganisator, gelet op het volgeboekt zijn van alle hotels in de omgeving en ondanks het leveren van vele inspanningen om alternatieven te vinden, onmogelijk is een alternatief te voorzien, heeft deze reiziger recht op een kosteloos repatriëringsrecht. In dat geval heeft diezelfde reiziger ook recht op schadeloosstelling. Dit mijns inziens niet op grond van artikel 17 *jo.* 18 Reiscontractenwet (ingevolge overmacht), maar wel op grond van artikel 15 lid 3 Reiscontractenwet dat in voorkomend geval de reisorganisator verplicht de reiziger schadeloos te stellen. In zijn principearrest stelde het hof van beroep van Gent op grond van de klassieke overmachtsleer dat deze schadeloosstelling (enkel) de terugbetaling van de niet uitgevoerde diensten betreft.⁵³ In dit voorbeeld betekent dit dat aan de reiziger de reeds betaalde, maar niet-genoten vakantiedagen worden terugbetaald. Of er in dit voorbeeld en ook in de geannoteerde zaak andere schadeposten (morele schade, verlies van reisgenot, inkomstenverlies door te late terugkeer, zelf gemaakte kosten ter plaatse, enz.) kunnen gevorderd worden, is op basis van de huidige wettekst hoogst onzeker.⁵⁴ Wanneer er geen sprake is van overmacht worden deze schadeposten op grond van artikel 17 *jo.* 18 Reiscontractenwet traditioneel toegekend door de Belgische Geschillencommissie Reizen voor zover de reizigers de concrete schade kunnen aantonen.⁵⁵

23. Wanneer heeft een reiziger bij een overmachtsituatie recht op welke schadevergoeding?

In het geannoteerde arrest vorderen de gestrande reizigers enkel de kosten van de zelf georganiseerde terugkeer en gemaakte kosten voor slaappleats, eten en drank. Immateriële schade (morele schade, derving van reisgenot, derving van professionele inkomsten door te late terugkeer, enz.) wordt niet gevorderd. Hadden de reizigers hier, op basis van de geldende wetgeving, recht op?

24. Bewijslast verschilt afhankelijk van soort verbintenis. De reisorganisator is aansprakelijk voor alle schade die de reiziger oploopt wegens de gehele of gedeeltelijke niet-naleving van zijn verplichtingen (artikel 18, § 1 Reiscontractenwet). In dit geval moeten deze verplichtingen opgesplitst worden: enerzijds gaat het over de goede uitvoering van de reisovereenkomst (artikel 17 Reiscontractenwet), anderzijds gaat het over de hulp- en bijstandsverplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet. De eerste verplichting vormt een resultaatsverbintenis, terwijl de tweede verplichting een inspanningsverbintenis inhoudt. Dit verschil is van belang in het kader van de bewijslast.⁵⁶ Het niet-nakomen van een van deze verplichtingen leidt tot de aansprakelijkheid van de reisorganisator en de verplichting tot de vergoeding van schade, tenzij de uitvoering van deze respectievelijke verplichting onmogelijk was door overmacht. De schade dient bewezen te worden en de hoegroetheid wordt bepaald door de situatie waarin de schuldeiser zich zou hebben bevonden als de overeenkomst zou zijn uitgevoerd zoals voorzien.⁵⁷

25. Voorbeeld van het afgebrande hotel.

In het voorbeeld van het afgebrande hotel terwijl de reiziger reeds twee dagen ter plaatse is (*supra*, nr. 22), creëert artikel 15 Reiscontractenwet twee opties. In optie 1 doet de reisorganisator de nodige moeite om een alternatief hotel te zoeken en te vinden zodat de reizigers hun reis kunnen voortzetten en biedt hij, gelet op de omstandigheden, de nodige hulp en bijstand aan de reiziger. *In casu* hebben de reizigers geen recht op schadevergoeding. De reisorganisator is namelijk zijn verplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet nagekomen. De verplichting tot goede uitvoering van de reisovereenkomst (artikel 17 Reiscontractenwet) werd niet nagekomen, aangezien de reizigers in een ander hotel hun vakantie doorbrachten, maar op dit vlak werkt de overmacht bevrijdend (artikel 18, § 2,

51. Geschillencommissie Reizen 15 september 2011, nr. 2011-0039 en nr. 2011-0040, www.clv-gr.be; Geschillencommissie Reizen 24 november 2011, nr. 2011-0062, www.clv-gr.be. Zie evenwel niet geheel in dezelfde lijn Geschillencommissie Reizen 25 november 2010, nr. 2010-0073, www.clv-gr.be. In deze laatste zaak wordt artikel 15 Reiscontractenwet onterecht buiten beschouwing gelaten.

52. Artikel 11 lid 3 nieuw voorstel van richtlijn bepaalt: 'Indien geen significant deel van de diensten niet volgens de overeenkomst kan worden uitgevoerd, regelt de organisator een geschikt alternatief, zonder extra kosten voor de reiziger, bijvoorbeeld wanneer de reiziger niet volgens de afspraken kan terugkeren naar de plaats van vertrek.'

53. 'Zo de schuldenaar niet gehouden is tot vergoeding van gevolgschade aan de schuldeiser wegens niet-uitvoering door overmacht van de beloofde prestatie, geldt wel de regel van de correlatieve ontheffing van de verplichtingen van partijen in een wederkerige overeenkomst indien de uitvoering onmogelijk is geworden door overmacht' (Gent 30 juni 2008 (27e kamer), onuitg., aangehaald door J. Speybrouck, *Overmacht: troubles in paradise*, Brugge: Kenniscentrum reisrecht KHBO 2009, p. 61).

54. Niettegenstaande men bij de evaluatie van de Pakketreisrichtlijn deze onduidelijkheid als een 'op te helderen punt' beschouwde, zien we dat het nieuw voorstel van richtlijn op dit vlak opnieuw geen transparantie brengt (artikel 12 nieuw voorstel van richtlijn). Zo bepaalt artikel 12 lid 2 zelfs expliciet: 'De reiziger heeft recht op schadeloosstelling van de organisator voor elke schade, met inbegrip van immateriële schade, die hij oploopt als gevolg van niet-nakoming.'

55. Geschillencommissie Reizen 29 oktober 2009, *DCCR* 2011, p. 147-153, m.nt. O. Dugardyn en P. Waegemans.

56. Bij een resultaatsverbintenis is het voldoende dat de schuldeiser (*i.c.* de reiziger) aantoont dat het beloofde resultaat niet is vervuld (Cass. 18 oktober 2001, *RW* 2002-2003, p. 1342). De bewijslast rust op de tekortkomende schuldenaar (*i.c.* de reisorganisator) om overmacht aan te tonen. De bewijslast is voor de schuldeiser zwaarder bij een inspanningsverbintenis. In dat geval moet de schuldeiser aantonen dat de schuldenaar onzorgvuldig heeft gehandeld en niet alle normale inspanningen heeft geleverd.

57. W. Van Gerven, *Verbintenissenrecht*, Leuven: Acco 2006, p. 170.

3° Reiscontractenwet). De reiziger is wel gerechtigd op een vergoeding ten belope van het verschil zo het alternatieve hotel van mindere kwaliteit is dan het geboekte hotel (artikel 15 lid 2 Reiscontractenwet).⁵⁸ In optie 2 wordt de reiziger ook bijstand geboden, maar is ondanks het leveren van inspanningen een alternatief hotel vinden in de buurt onmogelijk en zodoende worden de reizigers terug naar huis gebracht. Het gevolg is dat de reiziger op kosten van de reisorganisator naar zijn plaats van vertrek wordt gerepatriëerd. In dit geval komt de reisorganisator ook zijn verplichting uit artikel 15 Reiscontractenwet na, maar toch bepaalt voormeld artikel dat de reiziger recht heeft op een schadeloosstelling. De omvang hiervan is het equivalent van de niet-genoten en bepaalbare prestaties.⁵⁹ Dit op grond van de klassieke overmachtsleer en op grond van de rechtspraak van het hof van beroep te Gent. In het voorbeeld is de reiziger gerechtigd op terugbetaling van de niet-genoten vakantiedagen. Uit de gevolgen van deze mogelijke opties volgt duidelijk een incentive voor de reisorganisator om een alternatief ter plaatse te vinden. Ook bij optie 2 is de reiziger niet gerechtigd op andere schadevergoeding, aangezien artikel 15 Reiscontractenwet niet geschonden is en de niet-nakoming van artikel 17 Reiscontractenwet teniet wordt gedaan door overmacht. Wanneer evenwel de reisorganisator zijn inspanningsverbintenis uit artikel 15 Reiscontractenwet niet nakomt en onvoldoende op zoek gaat naar een alternatief, noch hulp en bijstand biedt, dan is deze wel aansprakelijk op grond van artikel 15 *jo.* 18 Reiscontractenwet. Het uitgebrande hotel vormt voor de hulp- en bijstandsverplichting geen overmacht. Als dusdanig is de reisorganisator aansprakelijk voor alle schade die een gevolg is van de niet-nakoming van de bijstandsverplichting. Als de reizigers in dat geval zelf hun terugreis organiseren, vormt dit een van de schadeposten. Maar evenzeer kan morele schadevergoeding, vergoeding voor gemaakte kosten ter plaatse alsook vergoeding voor inkomstenverlies gevorderd worden als kan aangetoond worden dat mits een alternatief was geboden de reizigers eerder waren thuis geweest.⁶⁰ Een vergoeding voor het niet genoten hebben van de voorziene hotelfaciliteiten kan evenwel niet, aangezien er geen aansprakelijkheid is op grond van artikel 17 Reiscontractenwet ingevolge overmacht.

26. *In casu*: voorbeeld van terugvlucht die onmogelijk gemaakt wordt door een vulkaanuitbarsting.

De reisorganisator heeft een resultaatsverbintenis om de reiziger terug op de plaats van vertrek te brengen op de voorziene datum (artikel 17 Reiscontractenwet). Doet hij dat niet, dan is hij aansprakelijk. Bij een overmacht-

situatie, waarvan een vulkaanuitbarsting met sluiting van het Europese luchtruim een schoolvoorbeeld is, is de reisorganisator echter niet aansprakelijk. De reisorganisator heeft daarnaast evenwel een hulp- en bijstandsverplichting (artikel 15 Reiscontractenwet). Het gepaste alternatief is in dit concrete voorbeeld het regelen van een andere vlucht of het vinden van een ander vervoermiddel. Wanneer de reisorganisator zijn verplichting nakomt, maar het alternatieve vervoermiddel van mindere kwaliteit is dan de geplande vlucht, dan heeft de reiziger naar mijn overtuiging recht op een vergoeding ten belope van dat verschil (artikel 15 lid 2 Reiscontractenwet). Andere schadeposten kunnen niet gevorderd worden, aangezien de reisorganisator zijn verplichtingen nakwam. Zo de reisorganisator daarentegen onvoldoende hulp en bijstand biedt en geen alternatief voorstelt – en de overmacht-situatie deze verplichting niet onmogelijk maakt⁶¹ – dan is de reisorganisator aansprakelijk. In dat geval voldoet hij ook niet aan de tweede optie (kosteloos repatriëren), aangezien dit gelijkloopt aan het voorzien van een alternatief. In het geannoteerde arrest slaagt de reiziger er zelf wel in om zijn terugkeer te organiseren. Het organiseren van een mogelijke terugkeer was aldus niet onmogelijk. Wanneer de overmacht niet speelt op de verplichting *ex* artikel 15 Reiscontractenwet en de reisorganisator deze inspanningsverbintenis niet nakomt, is de reiziger gerechtigd op de vergoeding van alle schade resulterend uit deze niet-nakoming. Dit betekent dat de reisorganisator moet voorzien in de kosten van verblijf, eten en drank ter plaatse, alsook kan aangesproken worden voor inkomstenverlies van de reiziger door laattijdige terugkeer, en eventuele morele schade. Deze visie wordt in de rechtspraak van de Belgische Geschillencommissie Reizen evenwel weinig gevolgd (*supra*).

27. Geannoteerde cassatie-uitspraak is goed te keuren. Reizigers konden bovendien aanspraak maken op vergoeding van meer schadeposten.

Gelet op bovenstaande analyse is het geannoteerde arrest als goed te keuren te bestempelen. Meer zelfs, de niet-nakoming van de inspanningsverbintenis tot het bieden van hulp- en bijstand en het zoeken naar een alternatief leidt tot de aansprakelijkheid van de reisorganisator voor alle schade die de reizigers hierdoor oplopen. Voor zover de reizigers deze schadeposten hadden kunnen bewijzen, konden de reizigers mijns inziens ook aanspraak maken op een vergoeding voor eventueel opgelopen morele of professionele schade.

Mr. B. Wyseur

58. Zo het alternatieve hotel van een hogere kwaliteit is, kan van de reiziger geen vergoeding gevorderd worden. Artikel 15 lid 1 Reiscontractenwet bepaalt uitdrukkelijk dat het alternatief kosteloos moet zijn.

59. Zie voor een toepasselijk voorbeeld Geschillencommissie Reizen 24 november 2011, nr. 2011-0062 en nr. 2011-0063, www.clv-gr.be. *In casu* vorderden de reizigers ook een morele schadevergoeding en een vergoeding voor administratieve kosten. Dit werd (terecht) niet toegekend. De (correcte) reden hiervoor dient te zijn dat de reisorganisator enerzijds zijn verplichting was nagekomen uit artikel 15 Reiscontractenwet om de reizigers weer huiswaarts te brengen en anderzijds dat het geval van overmacht speelde op de verbintenis tot goede uitvoering van de reisovereenkomst. Het arbitraal college argumenteerde echter naar mijn mening zonder nuancering: 'Deze bijkomende schadevergoeding kan – in geval van overmacht – niet worden toegekend, zoals blijkt uit artikel 18, § 2, 3° en 4° van de Reiscontractenwet.'

60. Over de vergoeding van immateriële schade, zie HvJ EG 12 maart 2002, C-168/00, *Jur.* 2002, p. I-2631 (*Simone Leitner/TUI Deutschland GmbH & Co. Kg*). Het Hof liet in zijn uitspraak ruimte om ook verlies van vakantievreugde als schadepost in overweging te nemen wanneer de uitvoering van de reisovereenkomst niet of slecht is uitgevoerd.

61. Het moet voor de reisorganisator mogelijk zijn om te voldoen aan zijn hulp- en bijstandsverplichting. Ook deze verplichting kan in een zeer beperkt aantal gevallen tenietgedaan worden door overmacht. Het beginsel van de goede trouw dient bovendien gerespecteerd te worden op straffe van rechtsmisbruik (*supra*, nr. 11 *in fine*).